

عوامل اجتماعی موثر بر مصرف تریاک و مشروبات الکلی در بین دانشجویان*

سیدحسین سراج‌زاده^{۱*}، ایرج فیضی^۲

۱ دانشیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تربیت معلم تهران

۲ عضو هیات علمی جهاد دانشگاهی واحد دانشگاه تربیت معلم

(تاریخ دریافت ۸۵/۸/۱۰، تاریخ تصویب ۸۶/۶/۲۷)

چکیده

تریاک یکی از شایع‌ترین مواد مخدر مصرفی در ایران است. همچنین شواهدی دال بر گسترش مصرف مشروبات الکلی در سال‌های اخیر ملاحظه شده است. این مقاله به بررسی عوامل اجتماعی موثر بر مصرف مواد مخدر در بین دانشجویان می‌پردازد. این کار با استفاده از داده‌های یک طرح پیمایشی مربوط به مواد مخدر و مشروبات الکلی انجام شده است. نمونه طرح متشکل از ۵۲۳۱ نفر دانشجوی دختر و پسر از ۲۱ دانشگاه دولتی تحت پوشش وزارت علوم در سراسر کشور بوده است. متغیرهای مورد بررسی با استفاده از دلالت‌های نظریه‌های کجروی اجتماعی و در چارچوب محدودیت‌های استفاده از داده‌های ثانویه مطرح شده‌اند. نتایج به دست آمده حاکی از آن است که همه متغیرهای مستقل (جنسیت، پایگاه اجتماعی - اقتصادی، احساس انومی، امیدواری به آینده تحصیلی و شغلی، آلودگی محیط و دینداری) با هر دو متغیر وابسته (مصرف تریاک و مصرف مشروبات الکلی) ارتباط معنی‌دار و قابل توجه دارند. با وجود این، کیفیت رابطه این متغیرها با مصرف تریاک با کیفیت رابطه آن‌ها با مصرف مشروبات الکلی متفاوت بود. بیشترین تفاوت در رابطه دینداری و پایگاه اجتماعی - اقتصادی با مصرف الکل و تریاک دیده شد.

واژگان کلیدی: مواد مخدر، مشروبات الکلی، دانشجویان، ایران، انومی، دینداری.

* این مقاله با استفاده از داده‌های طرح "شیوع‌شناسی مصرف مواد مخدر در دانشگاه‌های دولتی تحت پوشش وزارت علوم" تدوین شده است. این طرح با حمایت دفتر مطالعات فرهنگی و برنامه‌ریزی اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری در سال تحصیلی ۱۳۸۱-۱۳۸۲ اجرا شد.

E-mail: serajsh@yahoo.com

** نویسنده مسؤول تلفن: ۸۸۳۰۸۶۰

مقدمه

سال‌هاست که موضوع مواد مخدر به یکی از مهمترین مسائل اجتماعی در همه کشورها تبدیل شده است. در سال‌های اخیر، ابعاد مسأله هم در سطح کشور ما و هم در سطح جهانی به حد نگران‌کننده‌ای رسیده است و گفتگوها، پژوهش‌ها و برنامه‌ریزی‌هایی برای شناخت ابعاد مسأله و کنترل آن صورت گرفته است. در این میان آسیب‌پذیرترین گروه جوانان هستند، که به دلیل بحران هویت، بحران‌های روانی ناشی از مشکلات اجتماعی، ماجراجویی، لذت‌جویی، و تنوع‌طلبی بیش از سایر گروه‌های اجتماعی در معرض استفاده از مواد مخدر قرار می‌گیرند (سوئ، ۱۹۹۵: ۴۰۲). مصرف مواد مخدر و اعتیاد در سال‌های اخیر در ابعاد گسترده‌ای گریبانگیر جوانان در جامعه ایران نیز شده است.

در بین جوانان، دانشجویان از حیث موقعیت و پرستیژ فکری و اجتماعی فعلی و آینده، با بقیه همگان خود تفاوت دارند. پرستیژ بالای اجتماعی و فکری دانشجویان باعث می‌شود تا جامعه انتظار داشته باشد پدیده مواد مخدر و اعتیاد در بین آنان چندان دیده نشود. با وجود این، مواردی از مصرف مواد مخدر و اعتیاد در بین این گروه دیده می‌شود که نگرانی‌هایی را در پی داشته است. اینکه میزان شیوع مصرف مواد مخدر و الکل در بین دانشجویان، در مقایسه با سایر گروه‌های اجتماعی، تا چه حد است، موضوعی است که مستلزم بررسی جداگانه‌ای می‌باشد (نگاه کنید به سراج‌زاده و فیضی، ۱۳۸۳ و ۱۳۸۶). اما صرف نظر از ابعاد مسئله، بررسی عوامل و دلایل تبیین‌کننده مصرف مواد مخدر در بین دانشجویان از اهمیت بالایی برخوردار است. این موضوع به برنامه‌ریزان کمک می‌کند تا برنامه‌های لازم برای کنترل و کاهش مصرف مواد مخدر در بین دانشجویان را با بصیرت بیشتر و با توجه به عوامل تأثیرگذار بر مسئله طراحی و اجرا نمایند. از طرف دیگر، شواهد موجود حاکی از آن است که در بین جوانان صورت‌های تفریحی مصرف مشروبات الکلی بیش از مواد مخدر است (سراج‌زاده و فیضی، ۱۳۸۶؛ رحیمی موقر و سهیمی ایزدیان، ۱۳۸۴: ۲۵؛ سراج‌زاده، ۱۳۸۳: ۶۳؛ سراج‌زاده و جواهری، ۱۳۸۲: ۲۵-۲۱؛ طالبان: ۱۳۷۸: ۱۰۰-۹۹؛ نویدی کاشانی و لطیفی، ۱۳۷۶؛ غنی زاده: ۲۰۰۱).

به علاوه، با آن‌که مشروبات الکلی هم نوعی ماده مخدر است، ولی کیفیت، پی‌آمدها، و ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی و دینی مربوط به استفاده از آن با مواد مخدر تفاوت‌هایی دارد. در نتیجه، به جاست که عوامل موثر بر استفاده از آن به صورت جداگانه و در مقایسه با مواد مخدر بررسی شود.

در این مقاله تلاش می‌شود تا بر اساس یافته‌های یک پژوهش پیمایشی که در بین نمونه‌ای از دانشجویان دانشگاه‌های دولتی انجام شده است، عوامل موثر بر مصرف تریاک و مشروبات الکلی در بین دانشجویان بررسی و مقایسه شود.

پیشینه تحقیق

در سایر کشورها، به خصوص کشورهای غربی از سال‌ها پیش مطالعات فراوانی درباره عوامل مؤثر بر مصرف مواد مخدر و اعتیاد بر اساس نظریه‌های مختلف زیستی، روانی و اجتماعی انجام شده است که در اینجا به یافته‌های برخی از مطالعات اخیر اشاره می‌شود.

یاکوبیان و پیترز (۲۰۰۲) در مطالعه‌ای بر اساس یک نمونه دانش‌آموزی ارتباط مصرف اکستازی با متغیرهای جمعیت‌شناختی و سایر متغیرها را در ایالات متحده مورد بررسی قرار دادند. این مطالعه نشان داد که احتمال مصرف اکستازی توسط کسانی که دین در زندگی آن‌ها نقش مهمی داشت و نیز آن‌هایی که دوستان سیگاری کمی داشتند کمتر از سایرین بود. ویلز و همکارانش (۲۰۰۳) تأثیر رویدادهای منفی زندگی (بیمار بودن، بیکاری والدین و ...) و نیز تأثیر محافظت‌کننده دین را بر مصرف مواد مخدر بر اساس یک مطالعه طولی مورد بررسی قرار داده‌اند. بر اساس نتایج این مطالعه، به موازات افزایش پایه تحصیلی افراد، مصرف مواد نیز افزایش پیدا کرده است. این الگوی افزایش (با سطح پایین‌تری) در مورد مصرف الکل و ماری‌جوانا نیز صادق بود. دینداری در همه پایه‌های تحصیلی با شاخص ترکیبی مصرف مواد رابطه منفی معنی‌دار داشت. در مقابل، رویدادهای منفی زندگی با مصرف مواد رابطه مثبت و نسبتاً بالایی داشت. این یافته‌ها اثر بازدارنده دین بر مصرف مواد مخدر را نشان می‌دهد. دینداری اثر فشار زندگی^۱ بر سطح اولیه مصرف مواد و نرخ رشد آن در طول زندگی را کاهش می‌دهد.

در مطالعه‌ای دیگر، رابطه بین مصرف اولیه سیگار، الکل و حشیش و الگوهای بعدی مصرف مواد مخدر در کلان‌شهرهای اروپا مورد مطالعه قرار گرفته است (باومیسستر و تاسمن، ۲۰۰۵). در این مطالعه، متغیر زمان مصرف اولیه به دو مقوله زیر ۱۶ سال و بالای ۱۶ سال تقسیم شد. نتایج نشان داد که مصرف اولیه حشیش (زیر ۱۶ سال) پیش‌بینی‌کننده معنی‌داری برای مصرف زیاد^۲ (حداقل ۱۴ بار مصرف) است. سن شروع سیگار و الکل، پیش‌بین‌های معنی‌داری برای مصرف زیاد حشیش نبودند. مصرف زیاد اکستازی، آمفتامین^۳، داروهای توهم‌زا و کوکائین با مصرف سیگار قبل از ۱۳ سالگی ارتباط معنی‌دار داشت اما با سن شروع مصرف حشیش و الکل ارتباط نداشت.

پریستون و گودفیلو (۲۰۰۶)، در مطالعه خود به مقایسه عوامل مؤثر، به خصوص اثر گروه همسالان، بر مصرف الکل در دو گروه سنی ۱۷-۱۲ ساله و ۶۵ ساله و بالاتر پرداخته‌اند. هدف آن‌ها از این مقایسه، آزمون قدرت تبیین‌های مبتنی بر یادگیری اجتماعی در گروه‌های سنی مختلف بوده است.

1. life stress
2. heavy use
3. amphetamines

نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که متغیرهای یادگیری اجتماعی با سوء مصرف الکل در هر دو گروه سنی مورد مطالعه رابطه مستقیم داشته است. با وجود این، یافته‌های آن‌ها نشان می‌دهد که تأثیر یادگیری اجتماعی بر سوء مصرف الکل در بین نوجوانان بیشتر از افراد مسن بوده است.

در ایران نیز مطالعاتی در خصوص عوامل موثر بر گرایش به مصرف مواد مخدر و اعتیاد انجام شده است که به نتایج برخی از جدیدترین آن‌ها اشاره می‌شود. در یک مطالعه مقایسه‌ای بین جوانان معتاد و غیر معتاد، تأثیر هم‌نشینی و معاشرت با گروه هنجارشکن و گرایش به اعتیاد مورد بررسی قرار گرفت (فروع‌الدین عدل و همکاران، ۱۳۸۳). بر اساس نتایج این تحقیق، سن شروع به مصرف سیگار در معتادان بطور معنی داری پایین‌تر از غیر معتادان بود. همچنین میزان معاشرت و ارتباط جوانان معتاد با افراد معتاد به مراتب بیشتر از جوانان غیرمعتاد بود.

در مطالعه دیگری درباره معتادان اردوگاهی در شیراز، مشخص شد که بین عدم تقید به نهادها و سازمان‌های اجتماعی (فقدان کنترل) و سابقه مصرف مواد مخدر، دفعات مصرف، و مقدار مصرف و نیز همچنین بین میزان برخورداری از ویژگی‌های خرده فرهنگ بزهکاری و متغیرهای مربوط به مصرف مواد مخدر رابطه مستقیم و معنی داری وجود دارد. در مجموع، نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که با کاهش میزان تعلق و تقید افراد نسبت به نهادها و سازمان‌های اجتماعی بر شدت اعتیاد آنان افزوده می‌شود (احمدی و غلامی آبیز، ۱۳۸۲: ۹۶-۹۸).

نتایج طرح ارزیابی سریع وضعیت سوء مصرف مواد مخدر در ایران نشان می‌دهد که دلایل شروع مصرف مواد مخدر از دیدگاه معتادان مورد مطالعه بدین شرح بوده است: کنجکاو ۴۴/۷ درصد، کسب لذت ۴۰/۲ درصد، مشکلات خانوادگی ۲۵ درصد، فشار دوستان ۲۲/۷ درصد، در دسترس بودن مواد ۲۱/۱ درصد، کمبود عاطفی ۱۸/۹ درصد، درمان دردهای جسمی ۱۷/۵ درصد، عدم کنترل خانواده ۱۲/۸ درصد، بیکاری ۱۲/۴ درصد، شکست عشقی ۹/۲ درصد (رزاقی و همکاران، ۱۳۸۱).

مطالعاتی که در ایران انجام شده و در بالا مهمترین و تازه ترین آن‌ها مرور شد، عمدتاً بر اساس نمونه‌هایی از جمعیت معتادان صورت گرفته و در نتیجه بیشتر به عوامل موثر بر اعتیاد پرداخته‌اند، بنابراین گرایش به مصرف مواد مخدر که می‌تواند صورت تفننی داشته باشد، متغیر وابسته مورد بررسی آن‌ها نبوده است. به علاوه، برخی از مطالعات، عوامل موثر از نظر پاسخگویان را جویا شده‌اند و به بررسی رابطه واقعی متغیرهای مستقل پرداخته‌اند. مهمتر این‌که اکثر این پژوهش‌ها همان‌طور که احمدی و غلامی آبیز (۱۳۸۲: ۸۷-۸۸) به درستی اظهار کرده‌اند، فاقد مبنای نظری می‌باشند.

در این مقاله، متغیر وابسته مصرف مواد مخدر است و نه اعتیاد. به علاوه، عوامل مؤثر بر اساس آزمون رابطه واقعی متغیرها مشخص شده‌اند و نه بر اساس نظر پاسخگویان درباره عوامل تأثیرگذار، همچنین متغیرهای مستقل بر اساس سازه‌های مندرج در نظریه‌های کجروی اجتماعی مشخص شده‌اند و سرانجام این‌که، عوامل مؤثر بر مصرف تریاک و مشروبات الکلی به صورت مقایسه‌ای بررسی شده‌اند. با توجه به این‌که درباره مصرف مشروبات الکلی در ایران تقریباً پژوهشی صورت نگرفته است، موضوع مقاله حاضر از نظر مطالعه این پدیده هم تازگی دارد.

چارچوب نظری

نظریه‌های زیست‌شناسانه و روان‌شناسانه، مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی و اعتیاد را، همانند سایر انحرافات و جرائم، ناشی از برخی نیازها و یا نارسایی‌های زیستی و روانی می‌دانند. بر طبق این نظریه‌ها، بعضی ویژگی‌های شخصیتی، مثل هوش، درون‌گرایی و برون‌گرایی، افسردگی، ماجراجویی، لذت‌جویی، کنجکاوی و ... عواملی هستند که با تمایل به مصرف مواد و اعتیاد ارتباط دارند. نظریه‌های جامعه‌شناسانه بیشتر به عوامل محیطی و تاریخی می‌پردازند. از این منظر، عواملی همچون زمینه خانوادگی، بیکاری، طبقه اجتماعی، فشار همالان، ایدئولوژی و در دسترس بودن، از جمله عوامل محیطی و تاریخی به حساب آمده‌اند که بر مصرف مواد و اعتیاد اثر می‌گذارند (پلاننت، ۱۹۹۵: ۲۳-۳۰).

درست است که در تبیین رفتار فردی عوامل فردی (زیستی و روانی) و شرایط محیطی تأثیر گذارند، ولی وقتی فراوانی یک رفتار در میان یک گروه مورد نظر است، نظریه‌های جامعه‌شناسانه از توانایی بیشتری برای تبیین برخوردارند (دورکیم، ۱۹۸۳). در این مقاله عوامل مؤثر بر مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی در بین دانشجویان بر اساس نظریه‌های جامعه‌شناسانه مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این قسمت آن دسته از نظریه‌های جامعه‌شناسی کجروی که می‌توانند به تبیین مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی کمک کنند (نگاه کنید به ابادینسکی، ۱۳۸۲: ۶۵-۸۰؛ سوث، ۱۹۹۵: ۴۲۲) مطرح شده و دلالت‌های فرضیه‌ای آن‌ها برای موضوع تحقیق به اختصار مطرح می‌شود. لازم به ذکر است به دلیل این‌که مقاله حاضر از داده‌های ثانویه استفاده می‌کند، امکان بررسی همه نظریه‌های مربوط به موضوع وجود ندارد. در نتیجه در بحث از نظریه‌ها این محدودیت هم لحاظ شده است.

نظریه آنومی (نابسامانی) دورکیم: از نظر دورکیم، آنومی به وضعیتی در یک جامعه اطلاق می‌شود که در آن هنجارهای اجتماعی نفوذ خود را بر فرد از دست بدهند (گیدنز، ۱۹۹۵: ۷۹۰). در چنین شرایطی، افراد دیگر برای اقتدار اخلاقی جامعه احترام قائل نیستند و تأثیر آن بر آن‌ها ناچیز است.

بنابراین، احساس تشویش، سردرگمی و فقدان راهنمای اخلاقی به افراد دست می‌دهد. تقاضاها و خواهش‌های مادی آن‌ها بی‌حساب و کتاب افزایش می‌یابد و خودخواهی بر آن‌ها غلبه می‌یابد. شرایط نابسامان که مستعد بی‌نظمی، جرم و انحراف است همه را تحت تأثیر قرار می‌دهد ولی آنان که رابطه سست‌تری با جامعه دارند بیشتر از آن متأثر می‌شوند و احتمال ارتکاب جرم و خودکشی توسط آنان بیشتر است (دورکیم، ۱۹۸۴: ۲۹۱-۳۲۸؛ هیتکول، ۱۹۸۱: ۳۴۷). به این ترتیب وضعیت آنومیک باعث افزایش رفتار انحرافی و از جمله مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی می‌گردد. در این بین، آن دسته از افرادی که بیشتر در معرض موقعیت‌های آنومیک قرار می‌گیرند نسبت به حاکمیت ارزش‌های اخلاقی در جامعه و اعتبار آن‌ها تردید بیشتری پیدا می‌کنند. در نتیجه چنین افرادی به مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی گرایش بیشتری خواهند داشت.

نظریه آنومی مرتن: نابسامانی، به مفهومی که مرتن آن را مطرح کرده است، ناظر به ناسازگاری بین اهداف فرهنگی و وسایل نهادی شده و مقبول برای دستیابی به آن اهداف است. این نظریه بیشتر به موقعیت طبقه پایین جامعه در ساخت طبقاتی جامعه توجه دارد. به نظر مرتن، جامعه، همه افراد از جمله اعضای طبقه پایین را ترغیب و تشویق می‌کند تا به سوی اهداف طبقه متوسط به بالا بشتابند در حالی که محدودیت‌های اقتصادی-اجتماعی، این امر را دشوار و حتی غیر ممکن می‌سازد. بنابراین، افراد طبقه پایین که راه خود را مسدود می‌بینند و در نتیجه احساس ناراحتی و محرومیت می‌کنند، احتمال دارد برای رسیدن به اهداف مورد نظر به روش‌های نابهنجار و انحرافی متوسل شوند. در عین حال مرتن استدلال می‌کند که به خاطر پیچیدگی ساخت اجتماعی، افراد نسبت به وضعیت نابسامان واکنش یکسانی ندارند. او بر اساس جهت‌گیری افراد نسبت به اهداف فرهنگی و وسایل مقبول رسیدن به آن‌ها، پنج روش را برای سازگاری با ساخت نابسامان ممکن می‌داند که عبارتند از: همنوایی، بدعت، مناسک‌گرایی، کناره‌گیری و قیام. همه این گزینه‌ها، به استثنای همنوایی صورت‌های آسیب‌شناسانه سازگاری با ساخت نابسامان است (مرتون، ۱۹۸۰: ۱۱۶-۱۲۲).

از نظر مرتن، مقوله‌های پنج‌گانه سازگاری دارای الگویی طبقاتی هستند. برای مثال، افراد طبقه متوسط و بالا که به آسانی به وسایل مشروع دسترسی دارند بیشتر هم‌نوا هستند، در حالی که افراد طبقه پایین که به فرصت‌های بلوکه شده برخورد می‌کنند، به احتمال زیاد گزینه بدعت را بر می‌گزینند یعنی به روش‌های نابهنجار برای رسیدن به اهداف رو می‌آورند (تایلور و همکاران، ۱۹۷۳: ۹۷-۹۸). مصرف مواد مخدر از جمله رفتارهای انحرافی است که بیشتر مصداق گزینه کناره‌گیری است تا بدعت. یعنی، برخی از افرادی که در دسترسی به اهداف مشروع جامعه خود را ناتوان احساس می‌کنند و دچار

عوامل مؤثر بر مصرف تریاک و مشروبات الکلی در بین دانشجویان

ناکامی‌های بزرگ می‌شوند ممکن است این گزینه را اتخاذ کنند تا به وسیله آن از احساس ناکامی فرار کنند (ابادینسکی، ۱۳۸۲: ۶۶-۶۷).

نظریه یادگیری یا تفاوت ارتباطی: در این نظریه، جرم رفتاری است که مجرمین آن را می‌آموزند. ادوین ساترلند اظهار داشته که در اغلب موارد، انحراف به وسیله دیگران و از طریق گروه‌های اولیه آموخته می‌شود. فزونی برخورد و ارتباط با تعاریف اجتماعی و یا پیام‌های تأییدکننده رفتار انحرافی باعث انحراف می‌شود (رابینگتن و وینبرگ، ۱۳۸۳: ۱۱۰-۱۱۲؛ ساترلند و کرسی، ۱۹۷۸: ۷۷-۸۳). بر اساس این نظریه، افرادی که در ارتباطات خانوادگی و یا دوستانه خود با الگوهای رفتاری تأییدکننده مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی بیشتر سر و کار دارند به احتمال زیاد چنین الگوهایی را می‌آموزند (ابادینسکی، ۱۳۸۲: ۷۰-۷۱).

نظریه کنترل اجتماعی هیرشی: نظریه کنترل اجتماعی هیرشی از جمله نظریه‌های کنترل است که هم کنترل بیرونی و هم کنترل درونی را مورد توجه قرار می‌دهد (دیویس و ستاز، ۱۹۹۰: ۴۲). هیرشی با الهام از دورکیم، معتقد است که رفتار انحرافی نتیجه ضعف پیوندهای فرد با جامعه عادی است. در نظریه هیرشی چهار عنصر برای پیوند فرد با جامعه یا دیگران عادی دیده شده است:

- دلبستگی: میزان توجه و حساسیت فرد نسبت به دیگران و دیدگاه‌ها و توقعات‌شان؛
- سرسپردگی: میزان همراهی پاداش‌ها و مجازات‌های اجتماعی با رفتار هم‌نوا و نابهنجار افراد؛
- درگیر بودن: میزان وقتی که فرد در فعالیت‌های عادی اجتماعی صرف می‌کند؛
- باور داشتن: میزان اعتبار اخلاقی هنجارهای اجتماعی برای فرد، یا میزان درونی کردن هنجارهای اجتماعی.

هر عنصر یک حلقه ارتباط بین فرد و جامعه است. تا زمانی که فردی به گروه‌های عادی جامعه ارتباط دارد، از هنجارهای اجتماعی پیروی می‌کند. ولی اگر یک یا چند حلقه ارتباطی ضعیف شد، احتمال منحرف شدن افزایش می‌یابد (ابادینسکی، ۱۳۸۲: ۷۲؛ وایت و هینز، ۱۳۸۳: ۳۰۶-۳۰۷؛ هیرشی، ۱۹۶۹: ۱۶-۲۶؛ ممتاز، ۱۳۸۱: ۱۲۰-۱۲۳).

فرضیه‌های تحقیق

در مقاله حاضر با استفاده از دلالت‌های نظریه‌های فوق، اثر متغیرهای جنسیت، احساس آنومی، پایگاه اقتصادی - اجتماعی، امیدواری به آینده، آلودگی محیط ناشی از بستگان و دوستان و دینداری بر

مصرف تریاک و مشروبات الکلی مورد بررسی قرار می‌گیرد.^۱ در اینجا با اشاره به دلالت های نظریه های مورد بحث در ارتباط با متغیرهای مورد نظر، فرضیه های تحقیق مطرح می‌شوند:

○ جنسیت: همان‌طور که پیشتر بحث شد، فزونی ارتباط افراد با پاره‌فرهنگ کجرو باعث افزایش احتمال یادگیری رفتارهای کجرو می‌شود (نظریه یادگیری ساترلند) و نیز پیوند افراد با گروه‌های عادی اجتماعی مانع کجروی می‌گردد (نظریه هیرشی). از آنجا که فرایند جامعه‌پذیری و نظارت اجتماعی در جامعه ایران به گونه‌ای است که زنان پیوندهایشان با جامعه عادی بیشتر است و کمتر در معرض ارتباط با پاره‌فرهنگ کجروی مصرف‌کننده مواد مخدر هستند، در نتیجه، بین جنسیت و مصرف تریاک و مشروبات الکلی رابطه وجود دارد و مردان بیش از زنان مصرف می‌کنند.

○ پایگاه اقتصادی - اجتماعی: کسانی که به پایگاه بالاتر تعلق دارند احساس محرومیت در بین آنان کمتر است، بنابراین، کمتر به رفتارهای کجرو روی می‌آورند (نظریه آنومی مرتون)، در نتیجه، بین پایگاه اقتصادی - اجتماعی و مصرف تریاک و مشروبات الکلی رابطه معکوس وجود دارد.

○ احساس آنومی: این احساس که هنجارهای موجود در جامعه از الزام‌آوری کافی برخوردار نیستند و نظم هنجاری معتبری در جامعه وجود ندارد، احتمال ارتکاب کجروی را افزایش می‌دهد (نظریه آنومی دورکیم). در نتیجه، بین احساس آنومی و مصرف تریاک و مشروبات الکلی رابطه مستقیم وجود دارد.

○ امیدواری به اهداف مشروع شغلی و تحصیلی: احتمال کجروی در بین کسانی که امیدوار به دسترسی به اهداف مشروع فرهنگی جامعه هستند، کمتر است (نظریه آنومی مرتون). در نتیجه، بین میزان امیدواری به دسترسی به اهداف مشروع تحصیلی و شغلی (ادامه تحصیل و پیدا کردن شغل متناسب با تحصیل) و مصرف تریاک و مشروبات الکلی رابطه معکوس وجود دارد.

○ آلودگی محیط ناشی از بستگان و دوستان: کسانی که در محیط پیرامون با رفتارهای کجروانه بیشتری سرو کار دارند و پیوند آنان با افراد کجرو بیشتر است، احتمال کجروی بیشتری دارند (نظریه ساترلند). در نتیجه، بین میزان آلودگی محیط ناشی از بستگان و دوستان و مصرف تریاک و مشروبات الکلی رابطه معکوس وجود دارد.

○ دینداری: داشتن ارتباط اجتماعی بیشتر با فرهنگ عادی و غیرکجرو و همین‌طور پیوندهای اجتماعی محکم‌تر با افراد عادی باعث کاهش کجروی در افراد می‌شود (نظریه ساترلند، و هیرشی)،

۱. لازم به یادآوری است که چون در این مقاله از داده‌های ثانویه استفاده شده است، فقط متغیرهایی وارد شده‌اند که در طرح مورد استفاده معرف‌های مربوط به آنها وجود داشته است.

عوامل مؤثر بر مصرف تریاک و مشروبات الکلی در بین دانشجویان

همچنین پایبندی بیشتر به اهداف فرهنگی و وسایل نهادی شده رسیدن به آنها عدم تعادل بین اهداف و وسایل را کاهش می‌دهد و این‌ها باعث کاهش احتمال کجروی می‌شود (نظریه آنومی مرتون). دینداری از جمله عواملی است که کارکردهای مذکور را دارد. در نتیجه، بین دینداری و مصرف تریاک و مشروبات الکلی رابطه معکوس وجود دارد.

○ به علاوه، از آنجا که ارزش‌ها و هنجارهای دینی در ارتباط با نکوهش، تقبیح و مجازات مصرف مشروبات الکلی صریح‌تر و قاطع‌تر از این ارزش‌ها و هنجارها در ارتباط با مواد مخدر است، در نتیجه، شدت رابطه دینداری و مصرف تریاک کمتر از شدت رابطه دینداری و مشروبات الکلی است.

روش پژوهش

جمعیت آماری و حجم نمونه: جمعیت این مطالعه، دانشجویان شاغل به تحصیل در سال تحصیلی ۸۲-۸۱ در مقطع کارشناسی در ۵۷ دانشگاه زیر پوشش وزارت علوم، تحقیقات و فناوری بودند. حجم نمونه ۵۲۳۱ نفر بوده است. این حجم نمونه باعث می‌شود تا خطای احتمالی نمونه‌گیری برای کل جمعیت با سطح اطمینان ۹۵ درصد، از ۲ درصد هم کمتر شود (نگاه کنید به دواس، ۱۳۷۶: ۷۸-۷۹). روش نمونه‌برداری در این مطالعه خوشه‌ای دو مرحله‌ای و به روش PPS^۱ بود. بر این اساس، از دو خوشه اصلی (دانشگاه‌های تهران و سایر شهرستان‌ها) ۲۱ دانشگاه (۷ دانشگاه در تهران و ۱۴ دانشگاه از سایر شهرستان‌ها) انتخاب شد و از هر دانشگاه ۲۵۰ دانشجو در نمونه‌قرار گرفت^۲. در هر دانشگاه شماری از کلاس‌های درس‌های عمومی که ترکیب متناسبی از نظر سال ورود و رشته دانشجویان داشتند به تصادف انتخاب و دانشجویان آن کلاس‌ها پرسشنامه‌ها را پر کردند.

۱. در نمونه‌گیری PPS (probability proportionate to size) خوشه‌های بزرگتر شانس بیشتری برای انتخاب دارند، اما تعداد افراد همه خوشه‌ها برابر است. در نتیجه افراد جمعیت در همه خوشه‌ها شانس برابری برای ورود به نمونه دارند (بیگر، ۱۳۷۷: ۱۸۰-۱۸۵).

۲. چون هدف طرح شیوع‌شناسی مصرف مواد مخدر، برآورد شیوع مصرف و مقایسه آن در دانشگاه‌های مختلف مورد نظر بود، مصرف مواد مخدر به عنوان یک متغیر دو ارزشی با همگنی زیاد ($p=80$, $q=20$) در نظر گرفته شد. با این میزان از همگنی و با احتمال خطای ۵ درصد، تعداد نمونه ۲۵۰ نفر در هر خوشه کافی به نظر می‌رسد. به علاوه، در این مقاله که هدف بررسی رابطه متغیرها براساس نمونه کل و بدون توجه به مقایسه دانشگاه‌ها می‌باشد، تعداد نمونه ۵۲۳۱ نفر بیش از حد لازم می‌باشد.

متغیرها

متغیر وابسته: متغیر وابسته این تحقیق مصرف تریاک و مشروبات الکلی است، که هر کدام با یک سؤال مجزا و با یک پیوستار پاسخ پنج گزینه‌ای (از هرگز، ۱ تا ۲ بار، ۳ تا ۹ بار، ۱۰ تا ۲۰ بار و بیش از ۲۰ بار) مورد اندازه‌گیری قرار گرفته‌اند.

متغیرهای مستقل: متغیرهای مستقل شامل موارد زیر است:

- **جنسیت**
- **پایگاه اجتماعی اقتصادی خانواده پاسخگویان**، که از ترکیب ۳ متغیر درآمد، تحصیلات و منزلت شغلی پدر افراد به دست آمده است. این متغیرها به صورت سه متغیر ۷ ارزشی و با وزن برابر با هم ترکیب شدند.
- **دینداری**، سنجه دینداری با استفاده از ۹ عبارت ناظر به ابعاد اعتقادی، عاطفی، مناسکی، و پی‌آمدی مدل گلاک و استارک و بر اساس طیف پنج ارزشی لیکرت، محاسبه شده است. عبارات مربوط به سنجه دینداری در پیوست مقاله آمده است (برای آگاهی بیشتر درباره سنجه دینداری و مدل گلاک و استارک رجوع شود به، سراج‌زاده، ۱۳۸۴: ۶۲-۶۴ و ۱۶۵-۱۷۳).
- **آلودگی محیط**، این شاخص از ۴ پرسش درباره شمار دوستان و ۴ پرسش درباره شمار بستگان افراد که مواد مخدر و مشروبات الکلی را به صورت تفریحی مصرف می‌کردند و یا به آن‌ها معتاد هستند، ساخته شده است. پرسش‌ها دارای یک پیوستار پاسخ چهار گزینه‌ای (هیچ‌کس، ۱-۲ نفر، ۳-۴ نفر، و بیش از ۵ نفر) بودند.
- **دسترسی به اهداف مشروع:** این متغیر با دو پرسش درباره امیدواری به ادامه تحصیل و پیدا کردن شغل متناسب با تحصیلات سنجیده شده است. هر کدام از پرسش‌ها دارای یک پیوستار پاسخ پنج گزینه‌ای بودند.
- **احساس انومی:** در این پژوهش، سنجه انومی یا نابسامانی اجتماعی با استفاده از ۸ معرف ۵ ارزشی در طیف لیکرت ساخته شده است. عبارات مربوط به سنجه انومی در پیوست مقاله آمده است.

پایایی^۱ و اعتبار^۲

برخی از مفاهیم و متغیرهایی که مورد سنجش قرار گرفته‌اند، با مقیاس‌هایی متشکل از چند گویه سنجیده می‌شوند. این مقیاس‌ها عبارتند از دینداری، احساس نابسامانی (آنومی)، آلودگی محیط

1. Reliability
2. Validity

عوامل مؤثر بر مصرف تریاک و مشروبات الکلی در بین دانشجویان

خویشاوندی، و آلودگی محیط دوستانه. ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شده برای این سنجه‌ها به ترتیب ۰/۶۳، ۰/۸۵، ۰/۷۵، و ۰/۸۰ بدست آمد. بنابراین، پایایی یا پایداری درونی^۱ سنجه‌های به کار گرفته شده در حد قابل قبول و رضایت بخشی است.

اعتبار سازه‌ای^۲ برخی از متغیرها و مفاهیم موجود در پرسشنامه، آزمون دیگری برای ارزیابی پرسشنامه بود. بر اساس نظریه‌های مربوط به رابطه دینداری و پژوهش‌های پیشین، بین دینداری و مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی رابطه معکوس وجود دارد. همچنین بر اساس برخی از فتوهای اسلامی و تلقی مسلمانان، مصرف مواد مخدر حرام نیست، در حالی که درباره حرمت مصرف مشروبات الکلی در بین مسلمانان اجماع وجود دارد. در نتیجه می‌توان انتظار داشت که بین دینداری و نگرش نسبت به مصرف تریاک و مشروبات الکلی همبستگی منفی وجود داشته باشد و همچنین شدت رابطه منفی بین دینداری و مصرف تریاک کمتر از شدت رابطه دینداری و مصرف مشروبات الکلی باشد. نتایج به دست آمده از داده‌های این پژوهش با این انتظار هماهنگی داشت (نگاه کنید به بخش یافته‌ها). اعتبار معیار^۳ یکی دیگر از روش‌هایی بود که اعتبار سنجه مربوط به متغیر وابسته به وسیله آن آزمون شد. برای این منظور، مصرف مواد مخدر توسط دانشجویان دختر و پسر مورد توجه قرار گرفت. بر اساس هنجارهای اجتماعی مربوط به زنان و مردان و پژوهش‌های پیشین انتظار می‌رود که میزان مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی در بین زنان دانشجویان به مراتب کمتر از مردان باشد. یافته‌های این پژوهش، با این انتظار کاملاً هماهنگ است.

یافته‌ها

ویژگی‌های پاسخگویان

۵۰/۴ درصد از پاسخگویان زن و ۴۹/۶ درصد مرد بوده‌اند، ۹۰/۱ در صد آن‌ها مجرد و ۹/۵ درصد متاهل و ۰/۴ درصد نیز مطلقه بوده‌اند. از نظر توزیع سنی ۴۰/۹ درصد در گروه سنی ۲۰-۱۷ سال و ۵۱/۴ درصد در رده سنی ۲۴-۲۱ قرار داشته‌اند.

اطلاعات به دست آمده نشان می‌دهد که مصرف مشروبات الکلی شیوع بیشتری نسبت به تریاک دارد. به طوری که در مورد مشروبات الکلی ۸۰ درصد از پاسخگویان اظهار داشته‌اند که تاکنون مشروبات الکلی مصرف نکرده‌اند در حالی که این نسبت در مورد تریاک است ۹۰ درصد بود. به

1. internal consistency
2. construct validity
3. criterion validity

عبارت دیگر، ۲۰ درصد از دانشجویان اظهار داشتند دست کم یک بار مشروبات الکلی مصرف کرده‌اند در حالی که این نسبت برای مصرف تریاک به نصف (۱۰ درصد) تقلیل می‌یابد.

رابطه متغیرهای مستقل با مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی

در این قسمت جداول متقاطع مربوط به رابطه متغیرهای مستقل و دو متغیر وابسته به صورت ترکیبی گزارش شده است. برای رعایت اختصار فقط درصد کسانی که حداقل یک بار مصرف کرده بودند در جدول آمده است. همه متغیرها به صورت مقوله‌ای در نظر گرفته شده و وی کرامر (CV) برای مشخص شدن شدت همبستگی آن‌ها محاسبه شده است. احتمال خطا (یا سطح معناداری) روابط به دست آمده با علامت (*) مشخص شده است.

اطلاعات جدول شماره ۱ نشان می‌دهد که تفاوت چشمگیری بین زنان و مردان در خصوص مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی وجود دارد. نسبت زنان دانشجویی که حداقل یک بار تریاک مصرف کرده‌اند ۲/۵ درصد است که حدود هفت برابر از نسبت مردان (۱۷/۱ درصد) کمتر است. ۷/۷ درصد زنان دانشجویی اظهار داشته‌اند حداقل یک بار مشروبات الکلی مصرف کرده‌اند این نسبت برای مردان دانشجویی حدود چهار برابر (۳۲/۲ درصد) است. تفاوت مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی در بین زنان و مردان از نظر آماری معنی‌دار است.

جدول شماره ۱. درصد افرادی که حداقل یکبار تریاک و مشروبات الکلی مصرف کرده‌اند به تفکیک جنس و پایگاه اقتصادی و اجتماعی

ضریب همبستگی و معناداری	جنسیت			مصرف		
	کل	مرد	زن	تریاک	تجربه مصرف (حداقل یک بار - درصد)	
$CV = ۰/۲۵^{***}$	۹/۸	۱۷/۱	۲/۵	تریاک	تجربه مصرف (حداقل یک بار - درصد)	
$CV = ۰/۳۱^{***}$	۱۹/۹	۳۲/۲	۷/۷	مشروبات الکلی		
ضریب همبستگی و معناداری	پایگاه اقتصادی اجتماعی				متغیر وابسته	
	کل	بالا	متوسط	پایین	تریاک	تجربه مصرف (حداقل یک بار - درصد)
$CV = ۰/۱۲^{***}$	۹/۸	۵/۳	۸/۵	۱۵	تریاک	تجربه مصرف (حداقل یک بار - درصد)
$CV = ۰/۱۰^{***}$	۱۹/۹	۲۷/۵	۱۹	۱۶/۱	مشروبات الکلی	

*** احتمال خطا کمتر از ۰/۰۰۱

عوامل مؤثر بر مصرف تریاک و مشروبات الکلی در بین دانشجویان

اطلاعات جدول شماره ۱ همچنین نشان می‌دهد میزان تجربه مصرف تریاک در پایگاه اجتماعی پایین بیشتر و برعکس میزان تجربه مصرف مشروبات الکلی در پایگاه اجتماعی بالاتر بیشتر است. درصد کسانی که حداقل یک بار مصرف تریاک را تجربه کرده‌اند در بین پاسخگویان متعلق به پایگاه اجتماعی پایین ۱۵ درصد و در بین پاسخگویان متعلق به پایگاه اجتماعی بالا ۵/۳ درصد بود. در مقابل، درصد تجربه مصرف مشروبات الکلی در پایگاه اجتماعی پایین و بالا به ترتیب ۱۶/۱ درصد و ۲۷/۵ درصد بود. ارتباط پایگاه اقتصادی اجتماعی با مصرف تریاک و مشروبات الکلی از نظر آماری با اطمینان بیش از ۹۹ درصد معنی دار است.

بررسی رابطه دینداری با مصرف تریاک و مشروبات الکلی (جدول ۲) نشان می‌دهد ۱۸ درصد از پاسخگویان دارای دینداری کم، اظهار داشته‌اند که حداقل یک بار تریاک مصرف کرده‌اند این نسبت برای پاسخگویان با دینداری زیاد به حدود یک سوم (۶/۶ درصد) کاهش می‌یابد. تأثیر دینداری بر میزان مصرف مشروبات الکلی بیشتر است. بیش از نیمی (۵۴/۵ درصد) از پاسخگویان با دینداری کم، حداقل یک بار مشروبات الکلی مصرف کرده‌اند. در حالی که این درصد در مورد پاسخگویان با دینداری زیاد، حدود ده برابر کمتر و فقط ۵/۸ درصد است. ضریب همبستگی وی کرامر برای دینداری و مصرف تریاک ۰/۱۳ است در حالی که این ضریب برای دینداری و مشروبات الکلی بیش از سه برابر یعنی ۰/۴۳ می‌باشد. به این ترتیب، اثر بازدارنده دینداری بر مشروبات الکلی به مراتب بیشتر از مواد مخدر است.

بین تجربه مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی با احساس آنومی نیز رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد (جدول ۲). در هر دو مورد، احساس نابسامانی بیشتر، با تجربه بیشتر مصرف همراه است. نسبت تجربه مصرف تریاک در گروه دارای احساس نابسامانی کم، ۶/۴ درصد و در گروه دارای احساس نابسامانی زیاد، ۱۵/۳ درصد است. تجربه مصرف مشروبات الکلی برای این گروه‌ها به ترتیب ۱۴/۶ درصد و ۲۵ درصد بوده است.

جدول شماره ۲. درصد افرادی که تریاک و مشروبات الکلی مصرف کرده‌اند به تفکیک احساس آنومی و دینداری

ضریب همبستگی و معناداری	دینداری				متغیر وابسته	
	کل	زیاد	متوسط	کم	تریاک	تجربه مصرف (حداقل یک بار - درصد)
$CV = .013^{***}$	۹/۸	۶/۶	۹/۹	۱۸	تریاک	تجربه مصرف (حداقل یک بار - درصد)
$CV = .043^{***}$	۱۹/۹	۵/۸	۲۰/۶	۵۴/۵	مشروبات الکلی	تجربه مصرف (حداقل یک بار - درصد)
ضریب همبستگی و معناداری	احساس نابسامانی				متغیر وابسته	
	کل	زیاد	متوسط	کم	تریاک	تجربه مصرف (حداقل یک بار - درصد)
$CV = .009^{***}$	۹/۸	۱۵/۳	۹/۹	۶/۴	تریاک	تجربه مصرف (حداقل یک بار - درصد)
$CV = .008^{***}$	۱۹/۹	۲۵	۲۰/۶	۱۴/۶	مشروبات الکلی	تجربه مصرف (حداقل یک بار - درصد)

*** احتمال خطا کمتر از ۰/۰۰۱

جدول شماره ۳، ارتباط بین آلودگی محیط ناشی از مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی توسط بستگان و دوستان را نشان می‌دهد. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، هم آلودگی محیط دوستانه و هم آلودگی محیط خویشاوندی با مصرف مشروبات الکلی و تریاک ارتباط معنی‌داری دارند. میزان تأثیر آلودگی محیط دوستانه بر مصرف تریاک و مشروبات الکلی بیشتر است. به علاوه، اثر هر دو نوع آلودگی بر مصرف مشروبات الکلی بیشتر است. در مجموع، اطلاعات نشان می‌دهد مصرف تریاک یا مشروبات الکلی در بین افرادی که محیط سالمی داشته‌اند بین ۳ تا ۵/۵ درصد بوده است، در حالی که این رقم برای افرادی که میزان آلودگی محیط آن‌ها بالا بوده بین ۲۳ تا ۵۹ درصد بوده است.

جدول شماره ۳. درصد افرادی که تریاک و مشروبات الکلی مصرف کرده‌اند به تفکیک آلودگی محیط خویشاوندی و دوستانه

ضریب همبستگی و معناداری	آلودگی محیط خویشاوندی				متغیر وابسته	
	کل	زیاد	تاحدی	اصلاً		
CV = .۰۲۳***	۱۰/۲	۲۲/۷	۹/۷	۳/۴	تریاک	تجربه مصرف (حداقل یک بار - درصد)
CV = .۰۲۹***	۱۹/۸	۳۸/۱	۲۲/۶	۵/۵	مشروبات الکلی	
ضریب همبستگی و معناداری	آلودگی محیط دوستانه				متغیر وابسته	
	کل	زیاد	تاحدی	اصلاً		
CV = .۰۲۵***	۹/۷	۳۶/۳	۱۵/۵	۳	تریاک	تجربه مصرف (حداقل یک بار - درصد)
CV = .۰۵۰***	۱۸/۹	۵۹	۳۷/۴	۴/۵	مشروبات الکلی	

*** احتمال خطا کمتر از ۰/۰۰۱

براساس جدول ۴، میزان تجربه مصرف حداقل یک بار تریاک در بین افراد ناامید به آینده شغلی، حدود دو برابر گروه امیدوار بوده است (۱۶/۲ درصد در مقابل ۷/۴ درصد). نسبت مصرف مشروبات الکلی هم در گروه امیدوار ۱۸/۶ درصد و در گروه ناامید ۲۳/۹ درصد بوده است. میزان تجربه مصرف حداقل یکبار تریاک در بین افراد ناامید به آینده تحصیلی بیش از سه برابر گروه امیدوار بوده است (۲۸/۸ درصد در مقابل ۹/۱ درصد). نسبت تجربه مصرف مشروبات الکلی در گروه ناامید به آینده تحصیلی بیش از دو برابر افراد امیدوار بوده است (۴۰/۷ درصد در برابر ۱۹/۱ درصد). همان‌طور که ملاحظه می‌شود، هر دو نوع امیدواری با مصرف تریاک ارتباط قوی‌تری داشته‌اند تا با مصرف مشروبات الکلی.

عوامل مؤثر بر مصرف تریاک و مشروبات الکلی در بین دانشجویان

جدول شماره ۴- درصد افرادی که تریاک و مشروبات الکلی مصرف کرده اند به تفکیک امید به آینده شغلی و تحصیلی

متغیر وابسته	امید به آینده شغلی				ضریب همبستگی و معناداری
	امیدوار	بینابین	ناامید	کل	
تجربه مصرف تریاک	۷/۴	۸/۸	۱۶/۲	۹/۸	$C V = ۰/۱۱***$
حدافل یک بار - درصد) مشروبات الکلی	۱۸/۶	۱۹	۲۳/۹	۱۹/۹	$C V = ۰/۰۵**$
متغیر وابسته	امید به آینده تحصیلی				ضریب همبستگی و معناداری
	زیاد	کم	اصلاً	کل	
تجربه مصرف تریاک	۹/۱	۱۱/۲	۲۸/۸	۹/۸	$C V = ۰/۰۷***$
حدافل یک بار - درصد) مشروبات الکلی	۱۹/۱	۲۱/۶	۴۰/۷	۱۹/۹	$C V = ۰/۰۶**$

*** احتمال خطا کمتر از ۰/۰۱ ** احتمال خطا کمتر از ۰/۰۰۱

تحلیل رگرسیون

به منظور مطالعه و بررسی تأثیرات همزمان متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته، از روش رگرسیون چندگانه استفاده شد. گزیده یافته‌های تحلیل رگرسیون در جدول ۵ ارائه شده است. همان طور که بتاهای استاندارد شده مشخص می‌کنند، آلودگی محیط دوستان با بتای ۰/۱۹ بیشترین اثر را بر مصرف مواد مخدر دارد. پس از آن، آلودگی محیط خویشاوندی، جنسیت و پایگاه اقتصادی اجتماعی قرار دارند که اندازه بتای هر سه ۰/۱۰ است. اثر دینداری و امیدواری به آینده شغلی و تحصیلی به ترتیب با بتای ۰/۰۷ و ۰/۰۵ در مراتب پایین تأثیرگذاری بر مصرف تریاک قرار دارند و متغیر نابسامانی با کنترل سایر متغیرها، تأثیر معنی داری بر مصرف تریاک ندارد. مقدار مجذور آر ۰/۱۴ حاکی از آن است که این متغیرها در مجموع ۱۴ درصد از تغییرات مصرف تریاک در بین دانشجویان را تبیین می‌کنند.

شدت و ترتیب اثر متغیرهای مستقل بر مصرف مشروبات الکلی کاملاً با شدت و ترتیب اثر آنها بر مصرف مواد مخدر متفاوت است. در مورد مشروبات الکلی، متغیری که دارای بیشترین اثر است دینداری است و پس از آن آلودگی محیط دوستانه قرار دارد. بتای این دو متغیر به ترتیب ۰/۳۶ و ۰/۲۹- است. جنسیت با بتای ۰/۱۲ با فاصله زیاد در مرتبه بعد قرار دارد و پس از آن آلودگی محیط خویشاوندی و پایگاه اقتصادی اجتماعی قرار دارد که بتای آنها ۰/۰۶ است. سه متغیر نابسامانی، امیدواری به آینده تحصیلی و شغلی، با کنترل سایر متغیرها اثر معنی داری بر مصرف مشروبات الکلی ندارند. پنج متغیری که اثرشان بر مصرف مشروبات الکلی معنادار است در مجموع ۴۰ درصد از تغییرات آن را تبیین می‌کنند که در این بین، بیشترین میزان تبیین‌کنندگی مربوط به دینداری و آلودگی محیط دوستانه است.

جدول شماره ۵- تحلیل رگرسیون اثر متغیرهای مستقل بر مصرف تریاک و مشروبات الکلی

مصرف مشروبات الکلی		مصرف تریاک		متغیرهای مستقل
سطح معنی داری	ضرایب استاندارد Beta	سطح معنی داری	ضرایب استاندارد Beta	
.۰۰۰	.۱۲	.۰۰۰	.۱۰	جنس
.۰۰۱	.۰۶	.۰۰۰	-.۱۰	پایگاه اقتصادی - اجتماعی
.۰۰۰	-.۳۶	.۰۰۱	-.۰۷	دینداری
.۰۰۱	.۰۶	.۰۰۰	.۱۰	آلودگی محیط - بستگان
.۰۰۰	.۲۹	.۰۰۰	.۱۹	آلودگی محیط - دوستان
.۷۱۷	.۰۱	.۲۰۴	.۰۳	نابسامانی
.۹۰۶	.۰۰	.۰۱۰	-.۰۵	امیدواری به آینده شغلی
.۰۲۱	-.۰۴	.۰۱۴	-.۰۵	امیدواری به ادامه تحصیل
.۲۰۶		.۸۳۸		مقدار ثابت
.۴۰		.۱۴		مجذور R

بحث و نتیجه گیری

در این مقاله، بر اساس دلالت‌های چند نظریه کلاسیک انحرافات اجتماعی (آنومی دورکیم و مرتون، تفاوت ارتباط ساترلند و کنترل اجتماعی هیرشی) رابطه متغیرهای جنسیت، پایگاه اقتصادی - اجتماعی، دینداری، احساس آنومی، امیدواری به آینده شغلی، امیدواری به آینده تحصیلی، آلودگی محیط دوستانه و آلودگی محیط خانوادگی بر دو متغیر مصرف تریاک و مصرف مشروبات الکلی در بین نمونه‌ای از دانشجویان بررسی شد.

یافته‌های توصیفی حاکی از آن است که در بین دانشجویان مصرف مشروبات الکلی بیش از مصرف مواد مخدر شایع است. این امر نشان می‌دهد که حرمت صریح شرعی مصرف مشروبات الکلی در مقایسه با تریاک که لاقبل به آن صراحت تحریم نشده است، در کل جمعیت اثر بازدارندگی قوی نداشته است بلکه اثر آن همان‌طور که بعداً توضیح داده می‌شود عمدتاً در گروه‌های اجتماعی بیشتر مقید به آموزه‌های دینی بروز می‌کند.

در بررسی رابطه متغیرهای مستقل با متغیرهای وابسته، مشخص شد که همه متغیرهای مستقل به طور جداگانه با هر دو متغیر وابسته (مصرف تریاک و مصرف مشروبات الکلی) ارتباط معنی دار و قابل توجهی دارند. به این ترتیب، همه فرضیه‌های مطرح شده که از نظریه‌های انحرافات اجتماعی استنتاج شده بودند تایید شدند. با وجود این، در بررسی مقایسه‌ای رابطه متغیرهای مستقل با دو متغیر وابسته نکات قابل تامل و شایسته تحلیلی ملاحظه شد.

عوامل مؤثر بر مصرف تریاک و مشروبات الکلی در بین دانشجویان

دینداری با مصرف تریاک و مشروبات الکلی رابطه معکوس داشت. با وجود این، اثر بازدارنده دینداری بر مصرف مشروبات الکلی به مراتب بیشتر از اثر آن بر مصرف تریاک است، به طوری که شدت رابطه (وی کرامر) دینداری و مشروبات الکلی بیش از سه برابر شدت رابطه دینداری مواد مخدر است. همچنین در تحلیل رگرسیون دینداری با بتای $0/36-$ بیشترین تاثیر بازدارنده مستقیم را دارد در حالی که در مورد تریاک با بتای $0/07-$ ، در میان متغیرهای دارای تأثیر مستقیم ضعیف قرار دارد. این پدیده بر اساس فرهنگ سنتی دینی در برخورد با مصرف مشروبات الکلی و مواد مخدر قابل تبیین است. در حالی که استعمال مشروبات الکلی به صراحت حرام اعلام شده و ارتکاب آن مستوجب اجرای حد شرعی است، چنین موضع قاطعی در مورد تریاک وجود نداشته است. این زمینه فرهنگی باعث شده اثر بازدارندگی دینداری بر مصرف مواد مخدر کمتر از اثر آن بر مشروبات الکلی باشد. بنابراین، دینداری فقط در مورد رفتاری که بر اساس آموزه‌های دینی متداول منع صریحی درباره آن وجود داشته باشد به عنوان یک عامل بازدارنده قوی عمل می‌کند اما اثر بازدارندگی آن درباره رفتاری که فقط بر اساس معیارهای عرفی اجتماعی ممکن است نابهنجار بوده اما منع صریح دینی ندارند ممکن است قوی نباشد. با وجود این، از این رابطه قوی مشاهده شده بین دینداری و مصرف مشروبات الکلی که رابطه‌ای در سطح فردی است نمی‌توان نتیجه گرفت که میزان شیوع مصرف مشروبات الکلی در جمعیت مورد مطالعه یا جامعه به طور کلی کمتر است. این نتیجه‌گیری ممکن است نوعی خطای اکولوژیک باشد، زیرا همان‌طور که پیشتر درباره شیوع مصرف تریاک و مشروبات الکلی ملاحظه شد، شیوع مصرف مشروبات الکلی در بین پاسخگویان بیش از تریاک بود. در نتیجه، با آن‌که اثر بازدارنده دینداری بر مصرف مشروبات الکلی بیشتر از اثر بازدارنده آن بر مصرف تریاک است، ولی در سطح تحلیل جمعی و در بین جمعیت مورد بررسی، فرهنگ دینی جامعه باعث نشده تا مصرف مشروبات الکلی کمتر از مواد مخدر باشد.

یکی دیگر از یافته‌های جالب توجه در این تحقیق مربوط به رابطه پایگاه اقتصادی-اجتماعی با مصرف تریاک و مشروبات الکلی است. رابطه پایگاه اقتصادی اجتماعی با مصرف تریاک و مشروبات الکلی متفاوت بود. مصرف تریاک در بین افراد دارای پایگاه اقتصادی-اجتماعی پایین‌تر شیوع بیشتری دارد، حال آن‌که برعکس، مشروبات الکلی در افراد دارای پایگاه اقتصادی-اجتماعی بالاتر بیشتر شایع است. این یافته با اکثر نظریه‌های انحرافات اجتماعی (از جمله نظریه مرتن و نظریه ساترلند) تعارض دارد. بر اساس این نظریه‌ها، کجرفتاری‌های اجتماعی در طبقات پایین‌تر بیشتر است. به نظر می‌رسد این پدیده با نظریه تضاد فرهنگی، که تفاوت پاره فرهنگ‌های یک جامعه در تعریف انحراف را مد نظر

دارند، و نیز نظریه سازه‌گرایانه^۱ که بر فرایند تفسیر و تعریف تأکید می‌کنند (نگاه کنید به رایبگتن و وینبرگ، ۱۳۸۳؛ لوزیک، ۱۳۸۳) بیشتر قابل تبیین باشد. می‌توان گفت که الگو و سبک زندگی غربی در بخش قابل ملاحظه‌ای از افراد دارای پایگاه بالا رسوخ کرده است و احتمالاً مصرف مشروبات الکلی در بین آنان به عنوان یک انحراف اجتماعی تعریف نمی‌شود. به همین دلیل، حدود یک سوم (۳۲ درصد) از دانشجویان دارای پایگاه بالا تجربه حداقل یک بار مصرف مشروب را داشته‌اند که این نسبت در بین مردان آنها به ۴۰ درصد می‌رسد.

از تفاوت ضرایب همبستگی دو به دو و نیز ضرایب رگرسیون مربوط به مصرف مواد مخدر و مصرف مشروبات الکلی، به خصوص در ارتباط با دینداری و پایگاه، این نتیجه روش‌شناسانه را هم می‌توان گرفت که مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی در زمینه فرهنگی ایران تفاوت‌های زیادی دارند و نمی‌توانند به عنوان ابعاد یک متغیر یا مفهوم کلی ناظر به کجرفتاری مورد استفاده قرار گیرند. از نظر رابطه سایر متغیرها با مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی، یافته‌های این مقاله نشان داد که مهمترین متغیر تأثیرگذار آلودگی محیط دوستانه است (باستثنای اثر دینداری بر مشروبات الکلی). اثر آلودگی محیط دوستانه بر مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی قوی‌تر از اثر آلودگی محیط خانوادگی است. این یافته با نتایج تحقیقات پیشین، که بر اساس نظریه تفاوت ارتباط صورت گرفته‌اند، هماهنگ است و نشان می‌دهد که ارتباطات جوانان با دوستانشان، در مقایسه با ارتباطات خویشاوندی آنها، نقش بیشتری در تقویت الگوهای رفتاری کجروانه دارد (ابادینسکی، ۱۳۸۲: ۷۰-۷۱). رابطه متغیرهای پایگاه اقتصادی - اجتماعی، احساس نابسامانی، و امیدواری به آینده تحصیلی و شغلی، با مصرف تریاک و مشروبات الکلی ضعیف‌تر از آلودگی محیط بود و پس از کنترل سایر متغیرها، اثر نابسامانی و امیدواری یا معنی‌دار نماند یا بسیار کوچک شد. با وجود این، کوچک و بی‌معنی شدن اثر این متغیرها به معنی بی‌تأثیر بودن کلی آنها نیست. این متغیرها ممکن است از طریق سایر متغیرها به صورت غیرمستقیم بر مصرف مشروبات الکلی و تریاک تأثیر بگذارند. موضوعی که با استفاده از تکنیک تحلیل مسیر می‌تواند با دقت بیشتری بررسی شود.

با توجه به نتایج به دست آمده ملاحظه می‌شود که متغیرهای نظریه یادگیری (آلودگی محیط ناشی از دوستان و بستگان) و متغیر دینداری (که همه نظریه‌های مطرح شده دلالت بر تأثیر آن دارند) برای تبیین گرایش به مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی در بین دانشجویان قدرت تبیین‌کنندگی بیشتری نسبت به متغیرهای خاص ناشی از نظریه‌های آنومی مرتن و دورکیم داشته‌اند.

منابع

- آدینه وند، فرود (۱۳۷۷) بررسی تعیین وضعیت شغلی معتادان به مواد مخدر بستری شده در بیمارستان فارابی، پایان‌نامه دکترای حرفه‌ای دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه.
- احمدی، حبیب و غلامی آبی، محسن (۱۳۸۲) "بررسی عوامل اقتصادی - اجتماعی مؤثر بر اعتیاد: مطالعه موردی معتادان اردوگاه پیرنابان شهر شیراز"، فصلنامه اعتیاد پژوهی، سال دوم، شماره ۵، صص ۱۰۳-۸۵.
- احمدی، جمشید (۱۳۸۴) بررسی میزان شیوع سوء مصرف مواد مخدر در میان کارکنان آموزش و پرورش و تأثیر مجازات بر کاهش آن از دیدگاه افراد معتاد، همسران و مدیران محل کار آنها، وزارت آموزش و پرورش، معاونت تربیت بدنی و تندرستی، دفتر استاندارد سازی و توسعه تربیت بدنی مدارس.
- بیکر، تزل ال (۱۳۷۷) نحوه انجام تحقیقات اجتماعی، ترجمه هوشنگ نایی، تهران: انتشارات روش.
- دواس، دی ای (۱۳۷۶) پیمایش در تحقیقات اجتماعی، ترجمه هوشنگ نایی، تهران: نشر نی.
- دورکیم، امیل (۱۳۶۲) قواعد روش جامعه‌شناسی، ترجمه علیمحمد کاردان، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رابینگتن، ارل و مارتین واینبرگ (۱۳۸۳) رویکردهای نظری هفتگانه در بررسی مسائل اجتماعی، ترجمه رحمت‌الله صدیق‌سروستانی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم.
- رحیمی موقر، آفرین و سهیمی ایزدیان، الهه (۱۳۸۴) "وضعیت مصرف مواد مخدر در دانش‌آموزان کشور"، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال پنجم، شماره ۱۹: ۲۹-۹.
- رزاقی، عمران محمد و همکاران (۱۳۸۱) ارزیابی سریع وضعیت سوءمصرف مواد مخدر در ایران، سازمان بهزیستی کشور، معاونت امور فرهنگی و پیشگیری.
- سراج‌زاده، سیدحسین (۱۳۸۴) چالش‌های دین و مدرنیته: مباحثی جامعه‌شناختی در دینداری و سکولار شدن، تهران: طرح نو.
- سراج‌زاده، سیدحسین (۱۳۸۳) "تیمه پنهان: گزارش دانش‌آموزان تهرانی از کجرفتاری‌های اجتماعی و دلالت‌های آن برای مدیریت فرهنگی"، پژوهشنامه علوم انسانی: ویژه‌نامه جامعه‌شناسی، شماره ۴۱ و ۴۲: ۵۳-۸۴.
- سراج‌زاده، سیدحسین و فاطمه جواهری (۱۳۸۲) نگرش‌ها و رفتار دانشجویان، تهران: دفتر مطالعات و برنامه‌ریزی فرهنگی اجتماعی، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
- سراج‌زاده، سیدحسین و ایرج فیضی (۱۳۸۳) شیوع‌شناسی مصرف مواد مخدر در بین دانشجویان دانشگاه‌های دولتی، جهاد دانشگاهی واحد تربیت معلم به سفارش اداره کل مطالعات و برنامه‌ریزی فرهنگی اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
- سراج‌زاده، سیدحسین و ایرج فیضی (۱۳۸۶) "بررسی وضعیت مصرف مواد مخدر و مشروبات الکلی در

- بین دانشجویان: پژوهشی پیمایشی از دانشگاه های دولتی تحت پوشش وزارت علوم در سال تحصیلی ۱۳۸۲-۱۳۸۱، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال هفتم، شماره ۲.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۷۸) **دینداری و بزهکاری در میان جوانان**، تهران: اداره آموزش و پرورش منطقه ۵.
- عبدی، کافیه (۱۳۸۰) **عوامل اعتیاد در میان حاشیه نشینان**، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- فروغ الدین عدل، اکبر و همکاران (۱۳۸۳) "تأثیر هم‌نشینی و معاشرت با گروه هنجارشکن و گرایش جوانان به اعتیاد"، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال چهارم، شماره ۱۵، صص ۳۳۲-۳۱۹.
- کرلینجر، فردان و پدهاوزر، الازار جی (۱۳۸۴) **رگرسیون چند متغیره در پژوهش رفتاری**، ترجمه حسن سرایی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- لوزیک، دانیلین (۱۳۸۳) **نگرشی نو در تحلیل مسائل اجتماعی**، ترجمه سعید معیدفر، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- ممتاز، فریده (۱۳۸۱) **انحرافات اجتماعی: نظریه‌ها و دیدگاه‌ها**، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- موسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی (۱۳۷۹) **آمار آموزش عالی**، تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
- نویدی کاشانی، محمد و حسین لطیفی (۱۳۷۷) **بررسی میزان شیوع سوء مصرف مواد در انترن‌های مذکر دانشگاه علوم پزشکی**، پایان‌نامه دکتری، تهران: دانشگاه علوم پزشکی.
- وایت، راب و فیونا هینز (۱۳۸۳) **جرم و جرم‌شناسی**، ترجمه علی سلیمی، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- Baumeister, S. E. & Tossmann P. (2005) Association between early onset of cigarette, alcohol and cannabis use and later drug use patterns: an analysis of a survey in European Metropolises, *European Addiction Research*, Vol. 11, Pp. 92-98.
- Davis, Nanette J. and Clarice Stasz (1990) *Social Control of Deviance: A Critical Perspective*, New York: McGraw-Hill.
- Durkheim, Emile (1984) *The Division of Labour in Society* translated by W.D. Halls, Basingstoke: MacMillan.
- Healthcole, Frank (1981) "Social Disorganisation Theories" in Mike Fitzgerald, et al. *Crime & Society*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Hirschi, Travis (1969) *Causes of Delinquency*, Berkeley: University of California Press.

- Preston, Pamela and Goodfellow, Marianne (2006) cohort comparisons: social learning explanations for alcohol use among adolescents and older adults, *Addictive Behaviors*, in Press.
- Merton, Robert K. (1980) "Social Structure and Anomie" in Traub, Stuart H. & Little Craig B (eds.) *Theories of Deviance*, New York: F. E. Peacock.
- Plant, Martin (1995) "Why People Use Drugs?", in Isdd, *Drugs: Your Questions Answered*, London: Institute for the Study of Drug Dependence, Pp. 22-32.
- South, Nigel (1995) "Drugs: Control, Crime, and Criminological Studies", in Mike Maguire et al., *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford: Oxford University Press.
- Sutherland, Edwin H. and Donald R. Cressey (1978) *Criminology*, US: J. B. Lippincott.
- Taylor, Ian et al. (1973) *The New Criminology For a Social Theory of Deviance*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Wills, Thomas Ashby et al. (2003) Buffering Effect of Religiosity for Adolescent substance Use, *Psychology of Addictive Behaviours*, Vol. 17, No. 1, Pp. 24-31.
- Yacoubian, George S., Jr.: Peters, Ronald J. (2005) "Identifying the prevalence and correlates of ecstasy use among high school seniors surveyed through 2002 Monitoring the Future", *Journal of Alcohol and Drug Education*. Vol. 49, No. 1, Pp. 55-72.

پیوست

الف) - عبارات سنجه دینداری (پاسخها دارای ۵ گزینه از کاملاً موافق تا کاملاً مخالف بودند):

- من همواره خدا را حاضر و ناظر بر رفتارم می بینم.
- شیطان و فرشتگان واقعا وجود دارند.
- احساس توبه و طلب کمک از خداوند برای جبران گناهان، احساسی است که بیشتر وقتها به من دست می دهد.

- روز جزا و بهشت و دوزخ حقیقتی انکارناپذیر است.
- روابط اجتماعی باید بر اساس احکام دین تنظیم شوند.
- نوشیدن مشروبات الکلی حرام است و باید جداً با مصرف آن مبارزه کرد.
- بی حجابی موجب گسترش فحشا در جامعه می شود.
- تا چه حد نماز می خوانید؟
- ۱. هر روز ۲. بیشتر روزها ۳. بعضی از روزها ۴. به ندرت ۵. اصلاً
- از نظر بجا آوردن نماز صبح، کدام عبارت در مورد شما درست است؟
- ۱) به ندرت اتفاق می افتد که نماز صبح من قضا شود
- ۲) بعضی از روزها نماز صبح من قضا می شود
- ۳) بیشتر روزها نماز صبح من قضا می شود
- ۴) تقریباً هر روز نماز صبح من قضا می شود
- ۵) من اصلاً نماز نمی خوانم

ب) عبارات سنجه آنومی (پاسخها دارای ۵ گزینه از کاملاً موافق تا کاملاً مخالف بودند):

- این روزها به کمک هیچ کس نمی توان امید داشت
- اکثر مسؤولین مملکت به فکر مردم عادی نیستند
- برای رسیدن به هدف، از هر وسیله ای باید استفاده کرد، درست یا غلط بودن آن اهمیتی ندارد.
- حالا که رعایت قانون فقط برای ضعفا است، کسی که خود را به آن مقید کند ضرر کرده است.
- بیشتر اوقات احساس می کنم از زندگی بیزارم.
- در جامعه ما حرف اول و آخر را پول می زند.
- وضع مردم طبقه متوسط به پایین روز به روز بهتر می شود.
- من در مجموع به آینده کشورمان امیدوار هستم.